

Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей

Ігор Іванов,

кандидат політичних наук,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Білоцерківської філії Національної академії
статистики, обліку та аудиту

Незважаючи на досить велику кількість наукових праць з проблем етнічної та політичної ідентичності, тема себе не вичерпала і не втратила актуальності в зв'язку з тим, що складний і суперечливий процес суспільно-політичних перетворень в країні постійно на різних рівнях розкриває різноманітні застарілі проблеми і виявляє появу нових протиріч, детермінованих ситуацією перехідного стану. Увага акцентується на виявленні специфічних особливостей та діалектичного взаємозв'язку зазначених ідентичностей.

Ключові слова: етнічність, етнічна ідентичність, політична ідентичність, ідентифікація.

Despite the relatively large number of scientific papers on the problems of ethnic and political identity, the subject itself is not exhausted and has not lost relevance due to the fact that complex and contradictory process of social and political reforms in the country continuously at different levels reveals a variety of old problems and finds emergence of new contradictions, which are determined by the situation of transition state. Attention is focused on identifying the specific characteristics and the dialectical relationship of these identities.

Keywords: ethnicity, ethnic identity, political identity, identification.

Постановка та актуальність проблеми. Етнічна ідентичність, як і ідентичність в цілому, формується в процесі соціалізації. У сучасній науці існує чимало суперечливих трактувань поняття «ідентифікація», але переважає розуміння її як процесу перенесення індивідом на самого себе якостей і особливостей його зовнішнього оточення, прагнення актуалізувати у своїй особистості такі риси, які мають важливе і життєво необхідне значення в даних умовах. Ідентифікація слугує основою

процесу наслідування, тобто вільного вибору людиною тих якостей, умінь і цінностей, якими вона хотіла б володіти.

Проблеми етнічної та політичної ідентичності пов'язані, насамперед, з тим, що в ситуації гострої соціальної нестабільності саме етнічні спільноти відіграють вирішальну роль щодо самозбереження індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. Це багато в чому пояснює поширення сепаратизму, фундаменталізму, етноцентризму – симптомів соціально-політичної дезорганізації.

Дослідження теоретико-методологічних аспектів ідентичності не втрачає актуальності у сучасний період розвитку держави, адже її концептуалізація сприяє розумінню того, як впливає політичний процес на суспільну свідомість, а також, яким чином зміни, що відбуваються в суспільній свідомості, пояснюють політичну поведінку людей і яке відображення в політичному процесі мають ці зміни.

Ідентичність реагує на політичні зміни в країні і в світі. Кожен раз зі зміною політичної ситуації, виходячи з теорії символічного інтеракціонізму, теорії ролей, соціальної категоризації, вибираються ті концепти, які інтерпретаторам – політикам і політологам – здаються найбільш прийнятними для їх проєктів. У соціальні науки категорія «ідентичність» увійшла завдяки феноменології, символічному інтеракціонізму та соціальному конструктивізму. Як практична категорія, «ідентичність», з одного боку, може бути використана індивідами для виділення себе, підкреслення своєї відмінності від інших. З іншого боку, актори, наділені символічною владою, можуть звертатися до «ідентичності» як засобу групової мобілізації для досягнення політичних цілей. Дискурс «ідентичності» є суттєвим елементом політичної боротьби. Здатність здійснювати ефективну символічну діяльність – є важливим ресурсом політики, за допомогою якого політика виробляє соціальне і конструює групи, створює таксономію соціального простору.

Актуальність теми визначається аналізом проблем формування ідентичності у індивідів і груп, що дозволяє спрогнозувати їх поведінку при прийнятті тих чи інших політичних рішень; дослідженням взаємин політичної та етнічної ідентичності, етнічної складовою політичної ідентичності.

У зв'язку з цим одним з нагальних питань сучасної політичної науки є з'ясування впливу етнічності на політичну ідентичність, політичну свідомість і поведінку соціальних суб'єктів, визначення форм, в яких проявляється політичне значення етнічності, прийомів і методів політизації етнічності, місця етнічності в арсеналі засобів сучасної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найґрунтовніші дослідження даної теми – праці українських дослідників – О. Антонюка, Ю. Беха, М. Вівчарика, В. Горбатенка, В. Євтуха, О. Картунова, І. Кресіної, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, М. Обушного,

М. Пірен, Ю. Римаренка, М. Розумного, Ф. Рудича, Т. Рудницької, Ю. Шаповала, Л. Шкляра.

Серед наукових студій посттоталітарних країн слід виділити дослідження таких російських вчених, як А. Андреева, Н. Антонова, Ю. Арутюняна, І. Заринова, А. Здравомислова, А. Оболонського, Е. Позднякова, Р. Рахімова, М. Урнова, В. Ядова.

Аналіз зарубіжної наукової літератури з даної проблематики засвідчує особливу увагу до неї таких вчених – П. Бергера, Е. Гелнера, Е. Еріксона, Р. Інглегарта, Е. Сміта, В. Хесле, Е. Хобсбаума.

Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми. Численні розробки парадигм ідентичності, вивчення її видів, впливу на поведінку індивідів в суспільстві довели наявність багатьох ідентичностей і можливість їх реальної взаємодії. Однак питання про співвідношення політичної та етнічної ідентичності не дістали всебічного і ґрунтовного теоретичного осмислення, що актуалізувало потребу комплексного дослідження цієї теми. Феномен етнічності, як слушно зазначає Л. Нагорна, «і сьогодні лишається «невловимим» і складним для побудови пояснювальних схем. Сотні різних визначень етнічності, що побутують у політичній антропології, соціології, культурології та інших суміжних галузях знання, не набагато наблизили людство до розуміння її суті. Незалежно від того, яка ознака етнічності береться за основу – «властивість мінливих груп з чіткими межами» (Ф. Барт), «належність до етнічної групи» (Дж. Келлас), «аспект соціальних відносин» (Т. Еріксон) чи щось інше – суть етнічності як специфічної форми солідарності дивним чином «вислизає»[9, с.238], до того ж етнічні аспекти політичної ідентичності потребують детального аналізу й концептуалізації.

Метою даної статті є визначення співвідношення і сутності етнічної і політичної ідентичності і вияву їх діалектичної взаємодії, в рамках якої аналізуються етнічні аспекти політичної ідентичності і політичні аспекти етнічної ідентичності, та ролі даної взаємодії в сучасному політичному процесі України щодо зменшення їх конфліктності.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є концепції зарубіжних і вітчизняних вчених щодо природи й сутності політичної та етнічної ідентичності. Аналіз досліджуваної проблеми здійснено через поєднання загальнонаукових та спеціальних методів і підходів. Зокрема, застосовуються системний підхід, який дає змогу розглянути об'єкт дослідження як цілісну систему, і структурно-функціональний підхід, що передбачає розгляд основних елементів системи у динаміці їхнього функціонування і взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Традиційно суперечка між прихильниками ідеї про конструювання етнічної ідентичності та альтернативною позицією про її споконвічність, природність представниками обох сторін виводиться на рівень концептуального осмислення її як опозиції базових етнологічних парадигм «примордіалізм-конструктивізм». При цьому усвідомлення

необхідності подолання такого протиріччя шляхом або зняття протиріч або інтеграції підходів визначає своєрідний методологічний концепт – «помірний конструктивізм», показуючи тим самим згубність ідеологічної однозначності.

Однак проблема полягає в тому, що без чіткої моделі об'єднання спроба інтеграції в кінцевому підсумку виявляється своєрідним методологічним «поглинанням». Найчастіше автор, який декларує конструктивізм, починаючи враховувати примордіалістську аргументацію, стає врешті на позиції «природності» етнічності. У вітчизняній теорії «пріоритетним є погляд на етнічність та ідентичності як на продукт і елемент соціальної взаємодії, складний соціокультурний феномен, утворений у процесі соціалізації й обміну культурними цінностями» [5, с. 26]. Спробуємо узагальнити теоретичні аспекти цих конструктів і виділити головні їх риси.

Етнічність – категорія, яка співставляється, тобто краще виявляє себе при протиставленні однієї етнічної групи іншим. У такому співставленні різних культурних спільнот краще за все виявляється етнічна ідентичність. В умовах моноетнічного середовища критерії етнічної ідентичності виявляються слабше, ніж в поліетнічному. Головним проявом етнічності на буденному рівні свідомості є етнічна ідентичність, яка відрізняється наявними їй суб'єктивними параметрами. Об'єктивну основу етнічної ідентичності на теоретичному рівні складають наступні елементи: спільна система ціннісно-світоглядної орієнтації і уявлення, спільність мови, обрядів, звичаїв, релігії, історичної пам'яті. Здебільшого представники вітчизняної етнополітології пропонують узагальнене розуміння етнічної ідентичності як засобу виділення й віднесення людиною і групою себе чи інших осіб за певними ознаками (усвідомлення своєї єдності, спільності походження, історичної долі, культури, комплекс стереотипів свідомості й поведінки) до певної етнічної спільноти [2, с. 41-48; 6, с. 30-42].

Етнічну ідентичність дослідники розглядають не як зовнішні приписи, а як самовизначення індивіда, вона має процесуальну та ситуативну природу, і вирішальну роль при цьому відіграють не самі речові ознаки, а те значення, яке їм надається особою в процесі соціальної/політичної комунікації [1, с. 55-57].

Етнічна ідентичність – це складне за змістом багатокomпонентне утворення, що включає онтологічну (існування, буття етнічної ідентичності), гносеологічну (відображення у самосвідомості й світогляді особистості або спільності феномена етнічної ідентичності в усьому розмаїтті його зв'язків і проявів); емоційно-ціннісний компонент (ціннісні підстави етнічної ідентичності і можливі орієнтири для індивіда або соціальної групи) і суб'єктивно-діяльнісний компонент (поведінкове – прояв і функціонування етнічної ідентичності в житті індивідів, спільнот). Дані структурні компоненти забезпечують стійкість етнічної ідентичності за умови їх єдності і тісному взаємозв'язку.

Реалізація етнічної ідентичності здійснюється за допомогою використання складних механізмів соціокультурної ідентифікації та передачі інформації від одного покоління до іншого, від форми до змісту, від явища до сутності, на свідомому і несвідомому, архетипічному (більш глибокому, латентному, що міцно засвоюється на рівні несвідомого) рівнях.

Формування, підтримка і збереження етнічної ідентичності забезпечується спільними діями сім'ї, школи, засобів масової інформації та інших соціальних інститутів, діяльність яких повинна носити планомірний та скоординований характер, щоб сформована етнічна ідентичність мала характер позитивної моноідентичності або розвиненої біетнічної ідентичності.

У сучасних умовах етнічна ідентичність є потужним каталізатором масової поведінки і політичної дії (особливо в кризових ситуаціях). Її стан у сучасному соціумі визначається низкою факторів: наростаючою уніфікацією в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах, впливом масової культури і засобів масової комунікації; міграцією і пов'язаною з нею міграційною політикою.

Етнічна ідентичність – це один з найбільш стійких історичних видів соціальної ідентичності, що є результатом пізнавально-емоційного процесу самовизначення людини (спільності) в соціокультурному просторі і характеризується усвідомленням своєї приналежності до певної етнічної спільності, а також розумінням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній.

Етнічна ідентичність формує стійке відчуття «ми», бачення світу і життя за принципом «ми-вони», «свої-чужі»; певне ціннісне ставлення людини до себе, інших людей, суспільства та світу в цілому; тип самовизначення індивіда в соціальному просторі; світогляд і спосіб життя людини.

Сутнісний прояв етнічної ідентичності (ступінь усвідомленості індивідом чи спільністю своєї приналежності до етносу) можливий за умови володіння не тільки формальною, зовнішньою ідентичністю (тотожністю), а й адекватним усвідомленням своєї ідентичності (поєднуючи онтологічну і гносеологічну підстави ідентичності).

Вченими доведено – етнічність є складним і багатоаспектним утворенням, що являє собою соціальну рефлексію етнічної сфери суспільних відносин. Етнічність має великий вплив на процес політичної ідентифікації соціальних суб'єктів, надаючи йому цілеспрямованого характеру [3].

Ще одним важливим видом ідентичності є політична ідентичність, яку ми визначили як особливий вид соціальної ідентичності, спрямованої на самовизначення індивіда/групи в політичному плані (політичних категоріях) за допомогою ідентифікації з політичними інститутами і передбачає участь груп та індивідів в політичному процесі, а також взаємини всередині групи і з іншими подібними групами.

Отже, політична ідентичність має групову основу. Вона виявляється в приналежності індивіда до групи, яка ототожнює себе з певною політичною позицією. Належаючи до політичної ідентичності, індивід отримує узагальнюючу ідентифікацію, що включає в себе всі інші рівні. Наявність у індивіда політичної ідентичності залежить від його залученості до політичного життя. Чим активніше людина бере участь в політиці, тим більше вона ототожнює себе з цим явищем.

Політична ідентичність є важливим компонентом соціалізації та політичної культури особи. Вона формується в результаті порівняння (зіставлення) себе і «своєї» групи з іншими суб'єктами політики, має властивість змінюватися з часом, є виявом особистих якостей людини, результатом наявної в неї інформації про суспільно-політичне оточення і процеси.

Формується політична ідентичність в результаті механізму політичної ідентифікації, який, в свою чергу, є частиною процесу соціалізації і залежить від багатьох факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Етнічна і політична ідентичності спрямовані на створення у індивіда системи цінностей, норм і правил поведінки в певній групі. Однак потрібно відзначити і той факт, що політична та етнічна ідентичності розрізняються. Політична ідентичність може рефлексувати і приймати різні форми на відміну від етнічної, яка є стійкою і консервативною. Таким чином, етнічна ідентичність більш надійна і залишається незмінною протягом усього життя індивіда.

Етнічна і політична ідентичності мають різний ступінь стійкості. Вибір політичної ідентичності зумовлений соціально-політичними перевагами (пріоритетами, уподобаннями) індивідів, що робить його ситуаційним. Етнічна ідентичність характеризується ознакою постійності, так як заснована на стійкості культури і походження, які є сталими і не змінюються швидко.

Етнічність має абсолютно очевидний зв'язок з політикою, її можна розглядати як специфічний політичний ресурс, який цілком природно нерідко використовується різними політичними силами для досягнення своїх політичних цілей і є потужним політичним ресурсом. Історія людства знає чимало прикладів, які демонструють очевидну роль етнічності у формуванні та розпаді держав, у міждержавних відносинах, у виникненні та ескалації етнічних конфліктів, та роль і значення етнічності в процесі державного будівництва, у внутрішньополітичному житті держав, у міжнародній політиці [4].

Виборна демократія породжує такий механізм, який дає змогу етнічним групам (меншинам) діяти як потужна сила, досягати концентрації, достатньої для успіху їхніх кандидатів на виборах, ефективно домагатися своєї частки у централізованих ресурсах. Відтак етнічні групи здобувають великий суспільний потенціал.

З одного боку, актуалізована етнічна ідентичність може бути небезпечна, тому що, живлячи й виробляючи етнонаціональну ідеологію, опосередковано може слугувати формуванню етнічного націоналізму і, як наслідок, дезінтеграції. Чимало ускладнень у практичній політиці породжується тим, що неперехідні цивілізаційні цінності – мова, символи, культурні коди – стали товаром і як такі зазнають тиску комерціалізації. Можливості маніпулювання суспільною свідомістю за цих умов незмірно зростають, і надміру політизована етнічність є для них чи не найкращим живильним середовищем [9, с.246].

З іншого боку, така ідентичність має мотиваційний потенціал етнокультурної солідарності, який може бути використаний для національно-громадянської консолідації через формування ідентичності, яка об'єднує і солідаризує всіх громадян.

Як правило, мобілізація починається з висунення культурних програм і акцентування уваги на проблемі збереження культурної специфіки групи. У міру розширення групи прихильників і набуття організацією досвіду масової роботи починається формування політичних вимог, основою для яких продовжує бути культурний фактор. Забезпечення культурного прогресу етнічної спільноти і збереження її специфічного культурного вигляду неминуче вимагають створення умов для цього. Ці умови найбільш ефективно створюються через процедури державно-політичного регулювання, через механізми правового і політичного характеру. Тому, набуваючи масштабу ефективного громадського руху, об'єднання етнічних активістів починають політизуватися і найчастіше стають політичними діячами.

Нинішні особливості етноструктури населення України дають підстави визначити три основні регіони: Центральний, Південно-Східний і Західний. Для кожного з них характерні свої мовні уподобання, певні регіональні відмінності в оцінці подій і явищ історичного минулого українського народу, у поглядах на майбутнє України, в розумінні міжнародних політичних орієнтацій та стратегічних партнерів України [7].

Ці особливості впливають на процес політичної ідентифікації мешканців даних регіонів і знаходять відображення у результатах виборів Президента України, до Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування.

Зокрема, мовна ознака специфічно позиціонує самоідентифікаційні групи східного та західного векторів. Саме залежно від ідентифікації громадян з рідною мовою спостерігається різниця в їхніх політичних уподобаннях. За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, проведеними у 2007 р., Партію регіонів підтримували 18,3% україномовних громадян; 54,5% російськомовних; 40,5% білінгвів. БЮТ підтримували 26,1% україномовних громадян; 6,4% російськомовних; 12,7% білінгвів. НУ-НС підтримували 22,1% україномовних громадян; 4,1% російськомовних; 7,0% білінгвів. КПУ підтримували 2,7% україномовних громадян; 7,1% російськомовних; 6,2%

білінгвів. Блок Литвина підтримували 1,5% україномовних громадян; 1,2% російськомовних; 2,1% білінгвів. Підтримка НУ-НС серед україномовних громадян була утричі вища, ніж серед російськомовних, а БЮТ – удвічі. Російськомовні ж громадяни були схильні підтримувати ПР утричі більше, ніж україномовні, КПУ – у 2,5 рази [12, с.24]. Аналогічна ситуація у фрагментарному зрізі з незначними змінами спостерігалася у 2008-2009 рр. [14], хоча рівень легітимності до партійних структур і досі залишається доволі хитким, враховуючи регіональні особливості етнополітичної самоідентифікації, політизацію етноконфесійних відносин, особливості соціально-психологічного стану представників етнічних груп населення, і все це – на фоні невирішених соціальних проблем.

Так, західні області, де абсолютну більшість становлять етнічні українці, традиційно голосують за праворадикальні партії, програми яких відповідають інтересам та ментальності цих регіонів. Впродовж останніх років Західна Україна досить послідовно підтверджувала репутацію «оплоту українства» з сильним впливом ідеології етноцентризму. Фактична моноетнічність регіону зумовлює закорінення ідей українськості і ґрунтованого на цій основі патріотизму у найглибші пласти свідомості громадян.

Центральний регіон з більш змішаним в етнічному плані населенням завжди підтримував БЮТ, КПУ, Блок Литвина, Партію регіонів, тобто партії, які відстоюють центристські або інтернаціоналістські позиції в етнополітиці [10]. В етнополітичному відношенні він не відрізняється великою мірою політизації, що робить його своєрідною «сполучною ланкою» між Заходом і Сходом України.

Центр України у своїх симпатіях і антипатіях відбивав переважно європоцентристську систему поглядів з високою питомою вагою національних смисложиттєвих орієнтирів. Але у суспільних настроях виразно виявився і наліт «малоросійства», який використовувався проросійськими силами для пропаганди ідей «слов'янської єдності» і «повернення» [8, с. 222].

Етнічна гетерогенність Південного Сходу формує специфічні політичні інтереси, пов'язані зі статусом російської мови, геополітичними орієнтаціями прикордонних регіонів та ін. Абсолютну більшість голосів на останніх виборах тут отримує Партія регіонів, яка виступає за мовне розмаїття і розвиток культур усіх громадян України, позаблоковий статус України, багатовекторність зовнішньої політики [11, с. 313-343].

Специфічна «південно-східна» ідентичність вибудовується на фундаменті демонстративної російськомовності, економічної ідеології індустріального розвитку, орієнтації на російські ринки [8, с. 229].

Регіональна належність детермінує й геополітичні преференції. У західних українців та західних росіян вони відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у

політичній соціалізації та ідентифікації. Мешканці західних областей більше зорієнтовані на контакти з країнами ЄС, НАТО і США. У більш загальному визначенні Західна Україна – це так званий генератор національних ідей – зорієнтована на Європу.

В системі координат «національна інтеграція – регіональна автономія» на Заході й загалом у Центрі України установки масової політичної свідомості спрямовані на збереження цілісності, унітарності української держави, тоді як на Сході та Півдні переважають цінності регіональної автономії на основі економічної та соціокультурної самодостатності та відособленості [13, с. 96–99].

Регіональні відмінності в Україні накладаються на ідеологічні, оскільки Схід та Південь і Центр та Захід України традиційно відрізняються своїми політичними і, відповідно, електоральними уподобаннями. На Сході було і є більше прихильників лівих ідеологій, зокрема комуністичної партії, на Заході – правих ідеологій та партій. Загалом наголошування на регіональних відмінностях та пов'язаних з ними стереотипах – одне з основних правил політичної боротьби та засіб мобілізації своїх прихильників серед партій, які фактично залишаються регіональними.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Політична ідентичність, як і етнічна, має групову природу. Вона формується під впливом психологічної діяльності суб'єктів, системи цінностей і стереотипів та специфікою і функціональними особливостями політичної позиції.

Виділення кількох рівнів політичної ідентичності дозволило визначити її як особовий вид соціальної ідентичності, спрямованої на самовизначення індивіда/групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, як ідеологічний феномен, корелятом якого є процес самокатегоризації та набуття ідентифікації у відповідь на соціальну активність «етнічного».

Етнічна і політична ідентичності, як складові частини соціальної ідентичності, є не тільки «внутрішнім класифікатором», скільки регулятором діяльності людини, системоутворюючим елементом, спрямованим на створення у індивіда системи цінностей, норм і правил поведінки у будь-якої певної групи.

Політична та етнічна ідентичності існують одночасно і паралельно. Зникнення однієї ідентичності не призводить до втрати іншої. Усвідомлення ідентичності індивідом має практичне значення для вибору того чи іншого варіанта поведінки. Політична ідентичність сприяє стабільності політичної системи, етнічна ж посилює цю стабільність. Таким чином, політична ідентичність знаходить опору в етнічній ідентичності.

Необхідно подальше вивчення причин кризових змін етнічної ідентичності (у першу чергу пов'язаних з глобалізацією) і спричинених ними соціально-політичних наслідків, що сприятиме знаходженню шляхів подолання цих станів, гострих проблем сучасності. В даний час

залишаються мало дослідженими політико-психологічні та політико-культурні аспекти генезису етнічної та політичної ідентичності. Нинішній етап дослідження теми вимагає синтезу теоретичних і практичних методів у розробці концепції етнополітичної ідентичності як соціального феномена.

Література:

1. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець [та ін.]; [за ред. Ю.І.Римаренка]. – К. : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2001. – Ч. І. – Кн. 2. – 522 с.
2. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна [та ін.]; [за заг. ред. Ю. І. Римаренка]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
3. **Зварич І. Т.** Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Т. Зварич. – К. : Дельта. – 2009. – 320 с.
4. **Котигоренко В. О.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
5. **Нагорна Л. П.** Етнічність у сучасних ідентифікаційних системах / Л. П. Нагорна // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 21-33.
6. **Нагорна Л. П.** Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
7. **Нагорна Л. П.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
8. **Нагорна Л. П.** Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
9. **Нагорна Л. П.** Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272с.
10. Політичні партії України: В 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – 876 с.
11. Політичні партії України: В 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 2. – 900 с.
12. Спільна ідентичність громадян України: підґрунтя, виклики, шляхи формування. Формування спільної ідентичності громадян України // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 15-27.
13. **Стегний А.** Региональный фактор развития политической культуры населения / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.
14. Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін ; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.